

I R O D A L O M.

Annales de l'école libre des sciences politiques, Recueil bimestriel. Dixième année. No 2. 15. Mars 1895. Paris.

I. Morel: „*La constitution serbe.*“ E cikkben az 1888. december 22-én módosított szerb alkotmány eredetét, jellegét s átalakulásait figyeli meg éles és beható tanulmánynyal a szerző. Vizsgálatának kerete az 1835—94-ig terjedő időszak. Különös tüzetességgel vizsgálja ebben az 1869-iki alaptörvények létrejöttének történetét s Riszticsnek az 1868. decz. 20-iki alkotmánybizottság ülései megnyitásán előterjesztett tervezetét. Ebben Risztics tudvalevőleg a politikai élet elsőrangú tényezőjéül kívánta fentartani a legrégebb szerb intézményt, a szkupstinát. Azonban a szkupstinára vonatkozó 1861-iki törvényeknek nagy hézaga volt, hogy mint a régi magyar országgyűléseken is, a kezdemény jogát csupán az ország kiválmái és sérelmei kifejtésére szorította minden gyakorlati sanctio nélkül. Azonkívül e tervezetben Risztics a két-kamarás rendszer mellett foglalt állást, megczáfolva azt az állítást, mintha ez a régi feudalis hagyományok maradványa volna, s kimutatván, hogy ellenkezőleg a történelem a mellett bizonyít, hogy épen a legforrongóbb időkben concentrálták a nemzetek egész erejüket *egy* törvényhozói testületbe, hogy azzal is nagyobb erélyt fejthessenek ki.

Risztics eszméje az volt, hogy a második kamara, a *szovjet*, a nemzetgyűlés szünetelése alatt egyszerű államtanácscsá reducálva működjék tovább. Ezt a költségmegtakarítás szempontja követelte. Mások ellenben az 1866-iki román alkotmány mintájára a szkupstinában kívánták volna concentrálni a törvényhozói hatalmat, a helyett, hogy két különböző eredetű testület közt osszák meg. E különféle tervek megvitatására 1869. június 18-ra

Szerbia fővárosába, Kragujeváczba egyetemes szkupstinát hívtak össze. Nem egészen hárcm hét alatt a szkupstina befejezte munkálkodását s 1869. június 29-én az új alkotmány ünnepélyesen proclamáltatott.

Ez alkotmány főjellemonása és Risztics tervezetétől való főeltérése az egykamara-rendszer elfogadásában nyilvánult. De a kormány egy compromissumot eszelt ki, mely abban állt, hogy az egyetlen kamara megtartásával egyidőben abba, a fejedelem jogául fentartott kinevezések útján oly elemeket juttasson be, melyekből a felsőháznak kellett volna állni. Az alkotmány 45. §-a ugyanis megszabta, hogy a nép által választott minden három képviselőre egyet a knyáz jelöljön ki és pedig főleg a műveltségökre nézve és a közügyekben való jártasságuknál fogva kiválóbb egyének közül. Ebben Horvátország példáját tartotta szem előtt, hol a korona által kinevezett kerületi főnökök, főtörvényszéki tagok stb., szintén résztvehetnek a zágrábi tartománygyűlésen.

A kétkamara-rendszer visszautasításának következménye a *szovjet* tekintélyének összezsugorodása volt. A régi államtanács 17 taggal bírt, az 1869-iki alkotmány által életbeléptetett új államtanács legfeljebb 15 s legalább 11 tagot számlált, mindannyi a fejedelem által kinevezve, s legalább 35 éves életkorral. De a *szovjet*-nek ez a megnyirbálása nagy mértékben alkalmas volt emelni a szkupstina tekintélyét. Most először emelkedett igazi törvényhozói testület színvonalára. Addig csak minden három évben ült össze s csak kivánságokat és sérelmeket hangoztathatott; most a költségvetés megszavazásával hatalmat nyert a fejedelem fölött, ki nem napolhatta el hat hónál hosszabb időre s nem oszthatta fel a nélkül, hogy legfeljebb az ezt követő négy hónapon belül el ne kelljen rendelnie az új választásokat.

Ezek a választások most már egyrészt közvetlenek lettek. Így a városokban, kerületi székhelyen, másrészt pedig kétfokúak, vagy közvetett választások a többi helyeken. Azonkívül az 1869-iki alkotmány fentartotta a nagy nemzetgyűlést is, négyszerre annyi taggal, mint a rendes szkupstina. Ennek öt esetben lón feladata összeülni: a fejedelemválasztásra, a régensség megválasztására, az alkotmány megváltoztatására, az államterület valamely része elcserélésére vagy elidegenítésére vonatkozó nagyobb fontosságú kérdések eldöntésére, s végül ha a fejedelem szükségesnek ítélte valamely rendkívüli horderejű kérdésben tanácsát kikérni.

Hátra volt még a trónutódlás kérdésének rendezése. Abban a leiratban, melylyel 1843-ban Karagyorgyevics Sándornak, 1859-ben Milosnak adta a fejedelmi méltóságot, a szultán nem tett említést a trónutódlásról; annyival súlyosabb volt a sérelem ebben Szerbia souverainitására, mert a porta azt látszott követelni magának, hogy nemcsak investitúra-joga, megerősítési joga, de egyenes kinevezési joga is van a szerb fejedelmekkel szemben. Sürgősen szükség volt e félreértés eloszlatására, miért is 1859-ben Milos a szkupstinával egy trónöröklési törvényt szavaztatott meg, mely implicite lerontotta a beigtatási leiratában foglalt fentartásokat. Az 1869-iki X. t.-cz. végleg eldöntötte a vitát, a mennyiben a fejedelmi méltóságot öröklőnek nyilvánította az uralkodó fejedelem családjában. A porta nem tiltakozott s ezzel Szerbia függetlenségének egyik legbecsesebb biztosítékát szerezte meg.

Másfelől a fejedelmi jogkör bizonyos kiszélesbítését is tartalmazta az 1869-iki alkotmány. Például az esetben, ha a kért hitelt megszavazni vonakodó szkupstinát a fejedelem feloszlatta, az új nemzetgyűlés összehívásáig fel volt jogosítva az előbbi évi budget alapján kormányozni. Épen úgy az esetben, ha a körülmények gátolták a kamara összeülését, sürgősség esetében s az államtanács jóváhagyása mellett, joga volt a fejedelemnek sürgős és rendkívüli szükségletekre egy év alatt 30.000 aranyat meg nem haladó hitelt venni igénybe.

Csak általános elveket mondott ki az 1869-iki alkotmány a birói hatalom ügyében, melyet különben a francia mintára szerveztek egy semmitőszékkal, egy főlebbviteli, két kamarából álló ítélőszékkal, 18 elsőfolyamodású bírósággal és a községek számának megfelelő számú békebirósággal. Egyházi ügyekben, midőn a fejedelem az összes bevett vallások főkegyurának nyilvánította magát, elég széleskörű felügyeleti jogot tartott fenn magának, hogy megakadályozza azt, hogy a külföldi synodusokkal való összeköttetései a papoknak az államra nézve veszély forrásává váljanak.

Végül az alaptörvények utolsó cikkelyeinek egyike az alkotmány revisiója eseteiről intézkedett és pedig két formában: vagy úgy, ha a fejedelem indítványoz a nemzetgyűlésnek módosításokat, vagy úgy, ha a nemzetgyűlés indítványoz a fejedelemnek. Utóbbi esetben a 131. §. a határozathozatalhoz a jelenlevő tagok kétharmad többségét mondta ki megkivántatónak.

Áttér most Morel az 1869-iki alkotmánynak maga Milán király kezdeményéből történt reformálására 1888-ban. Kifejti ennek körülbelől ismeretes indokait. Milán két sikertelen vállalkozásának bukását élte át: egyik a szerb-bolgár háború, másik a Natáliától való elválás. Szlivniczánál Milán katonai nymbusa szenvedett megaláztatást, míg válási ügyében ellenségei egész táborát zúdította magára. Egy színpadias fogásra volt szüksége, hogy magát a nemzet színe előtt rehabilitálja, s erre a szerepre éppen alkalmasnak látszott az alkotmányrevisió. Úgy járt csak el ebben ő is, mint III. Napoleon a mexicói szerencsétlen kaland után, mikor a liberális császárság teoriájával igyekezett magának elvesztett népszerűségét visszaszerezni. Titkos terve azonban az volt Milánnak, hogy a külföldi udvarok támogatásával kormányozzon, s ez visszhangot nyert az általa kidolgozott alkotmánytervben, melyben a ministeri felelősségnélküliség becsempészésével kecsgettette magát. Ha ez megszűnik, akkor ő az ország sorsát közt tartja, személyes politikát követhet úgy kifelé, mint befelé, s lassan az absolutismus felé kormányozhatja népét.

Tudjuk, hogy az 1888-iki választásokon Milán ügynökei mily pressiót fejtettek ki a progressista jelöltek érdekében, míg biztosították számára a győzelmet. De a közvélemény méltatlankodva zúdult fel az elkövetett visszaélések miatt, minek következése lett a választás en bloc megsemmisítése s 270 választási biztos kinevezése a botrányok felújulásának megakadályozására. Az eredmény az lett, hogy a decemberben megejtett új választásoknál a progressisták 600-nál több kerületből csak négyet nyertek.

Az új alkotmány nagyon szűken bánt el a királyi jogokkal. Nem csupán azt szabta meg, hogy semmi királyi tény nem bírhat hatálylyal, ha csak az illető minister által ellenjegyezve nincs, a ki ekkép elvállalja érte a felelősséget, de sőt a 136. §. azt is kimondta, hogy a ministeri felelősséget semmi esetben sem fedezheti a király írott vagy szóbeli parancsa. Ehhez a 137. §. a 69-iki alkotmány által megjelölt vádáláshelyezési eseteket még kitoldotta egy ötödik esettel: a törvények megszégése s a hatalommal való visszaélés czímén. A bekövetkezett Avakumovicspör igazolta, hogy az 1888-iki alkotmány megteremtői előtt a ministeri felelősség nem is maradt üres szó.

A szkupstinával szemben is erősen megrövidítve látta az

új alkotmány értelmében a király jogkörét. Azelőtt elnapolhatta a nemzetgyűlést hat óra, most az elnapolási idő maximuma két hónapra reducáltatott és nem is volt megújítható ugyanazon ülésszak alatt a nemzetgyűlés formális felhatalmazása nélkül. Eddig a szkupstina elnökét annak candidálására a fejedelem nevezte ki, ezentúl a szkupstina maga választván elnökét, nagy mértékben függetlenítette magát a fejedelemtől, nem is szólva arról, hogy a törvényhozási iniciativa jogát is kivívta. Mindezzel szemben nem sokat nyomott többé a fejedelem feloszlatási joga, mert ha a fejedelemnek eszébe jutna feloszlatni a nemzetgyűlést a költségvetés megszavazása előtt, négy hónapra rá minden pénzbeli segélyforrás nélkül állana.

Eltörölte végül az 1888-iki alkotmány a fejedelem azon jogát is, hogy a szkupstinába bizonyos számú tagokat jelölhessen ki, mely intézkedés eddig az intelligensebb elemek bevonására volt szánva a törvényhozás tanácsába. De sőt a király egyéb kinevezési joga is erős csorbát szenvedett, nevezetesen az államtanácsba való jelöléseknél. Az új alkotmány 141. §-a most a megürült helyek betöltéséről akkép intézkedett, hogy a király is 16 tagot jelöl a szkupstinának, kik közül az nyolczat választ el a tanácsba, s viszont a szkupstinának is joga van 16 jelöltet állítani, kik közül a király nyolczat választ az államtanácsba.

Nagyjában ezek azok a fejlődési phasisok. Morel cikke nyomán, melyeken a szerb alkotmányosság újabb korszaka keresztülment. De hogy nyugvópontot jelölnek-e legalább egy időre, ki tudná megmondani Szerbia váratlan fordulatokban gazdag pályáján?

Le Clerc Anglia kulturharczát ismerteti e füzetben érdekesen, „Le combat religieux an School Board de Londres“ cím alatt. Tudni kell, hogy Angliában körülbelöl 280 bejegyzett vallási szekta van, azaz olyanok, melyek bejelentették a megkivánt nyilatkozatot arra nézve, hogy templomot nyithassanak. Ebben a számban foglaltatik 13 és félmillió anglikán, a többiek közül másfél millió római katolikus, 800.000 különböző methodista felekezet, 360.000 független vagy congregationalista. Van még baptisták, angol presbyterianusok, az üdv hadseregének hívei stb. Zsidó csak 67.000 van Londonban, és 25.000 az Egyesült királyság egyéb részeiben.

A nyilvános iskolák vallásos oktatásának kérdését újabban

tudvalevőleg úgy a francia Jules Ferry ministeriuma, valamint Holland, az Egyesült-Államok, Ausztrália és Új-Seeland, mindannyi a laicus álláspont értelmében oldotta meg; nem így Anglia, hol a királyság mindhárom része úgyszólván külön vallási területet képez. Anglia az anglikán egyházé, Skócia a presbyterianismusé, Irland a katolikusoké.

Egész 1870-ig az állam nem igen avatkozott belé a vallási ügyekbe. 1833 óta csak arra szorítkozott, hogy mind jelentékenyebb államsegélylyel támogassa az összes iskolákat felekezeti különbség nélkül. Ezek az iskolák pedig valamennyien egyházak vagy vallásos testületek tulajdonában voltak. Több mint háromnegyedrészők az anglikán egyházában, mely alkalmas eszközül tudta azokat felhasználni a vallási propaganda céljaira. Csak 1876. augusztus 8-án Gladstone szabadelvű kormányszata alatt lépett életbe az a törvény, melyet Angliában a nyilvános elemi oktatás alaptörvényének lehet tekinteni. Ezen törvény fentartja a régi állami segélyrendszert, de fölhatalmazza a kormányt, hogy ott, hol a tanintézetek nem elegendők, *School-Board*-okat, vagyis iskolabizottságokat állítson fel, melyek a bizonyos adómenynységet fizető közönségtől választva, kötelesek iskolákat állítani és tartani fenn ott, a hol azokra szükség van és pedig a következő három fedezeti forrásból: a *fee*- vagy iskolapénzekből és tandíjakból, a *grant*, azaz állami alapokból, s ezek elégtelensége esetében a *rate*-, azaz kivetett adókból.

A mi a vallási intézkedéseket illeti, erre nézve két fölvetet mondott ki a törvény. Az úgynevezett „Conscience Clause“ — lelkiismereti paragraphus kiköti, hogy a szülőknek mindig jogában áll úgy a *Board-School*-okban, mint a szintén subventionált *Voluntary School*-okban gyermekeiket fölmenteni a vallási oktatás alól, míg egy más rendelkezés (a 14. fej., 2. cikkely) csupán a *Board-School*-okra vonatkozólag megállapítja, hogy semminemű felekezet kátéja vagy hitágazata nem tanítható az iskolában. Ez az úgynevezett Cowper Temple paragraphus, mint indítványozója után nevezik, az egész törvény pedig az 1870-iki compromissum neve alatt vált ismertté, miután tényleg compromissumot kísérel meg egyfelől a conservatívek és *churchman*-ek, másfelől a modern nevelés hívei, a non-conformisták és secularisták közt.

A compromissum tehát elég szabad tért enged a *School-Board*-ban a vallási oktatásnak, leszámítva két tilalmat: azt,

hogy a vallásoktatás kötelezővé tétessék és hogy egy concret vallás tanai adassanak elő. Ezen a kereten belől a School-Board-ok tetszésök szerint szervezhetik a vallásoktatást, nagyobb vagy kisebb súlyt fektethetnek rá, vagy egészen el is törölhetik. Tényleg azonban több mint 2000 School-Board közül csak 90 nyúlt ez utóbbi rendszabályhoz.

Nézzük most már, hogy a londoni School-Board hogyan értelmezi hivatását a törvény által felállított keretben, a mi körülbelől irányadó lehet a királyság többi részeiben fennálló viszonyok fejlődésére is. 1871. május 8-án a Board 38 szavazattal három ellenében oly határozatot fogadott el, melynek értelmében a Board alá rendelt iskolákban a bibliát kell olvasgatni, magyarázni s a gyermekeket értelmükhöz mért vallási és erkölcsi tanításban részesíteni, mindamellett fentartva azt, hogy az 1870. évi törvény VII. és XIV. fejezetén semmi sérelem ne ejtessék s kísérlet ne történjék arra, hogy a gyermekekkel valamely különös felekezetet fogadtassanak el. Azonban a Board a szülők és az adózók indokolt kérelmére esetről esetre fel van jogosítva a jelen szabályok alól kivételt alkotni.

Látnivaló tehát, hogy a londoni School-Board meglehetősen vallásos szellemben hajtotta végre az 1870-iki Educational Act-ot. Így történt ez egészen addig, a midőn néhány ujság megkezdte a hadjáratot a Board ellen, arra alapítva egész sorozatát a panaszoknak, hogy ötödik és hatodik osztályba járó gyermekek akadnak a Board-Schoolok-ban, a kik még nevét sem hallották Krisztusnak. A közfigyelem fölébresztése ekkor azt vonta maga után, hogy bizonyos Riley nevű highchurchmann saját kezdeményéből nyomozást indított s úgy találta, hogy vannak tanítók, kik egyáltalán nem érzik magukat kötelezve hittant adni elő; vannak mások, kik a Szentháromság tanát mint felekezeti tant kizárják oktatásuk köréből; mások meg ezt unitarius hitelvek szerint magyarázzák, vagy semlegesek, sőt egyenesen állást foglalnak Krisztus istensége tanával szemben. Kitünt szóval, hogy az „undenominationalism“ nem egyéb, mint teljes vallástalanság, s minden pozitívet kiküszöbölni a vallásoktatásból annyi, mint egyáltalában nem tanulni vallást. A tanítók nagy része ellenőrzés nélkül állván, azt tanítja, a mi neki tetszik, vagy oly vallásoktatást ad, mely épenséggel nem keresztény. Ha tehát fentartandó továbbra is a felekezetnélküli tanmódszer, de ezt

Riley legalább is úgy kívánta értelmezteni, hogy a tanítás zárja magába a kereszténység lényeges dogmáit, mint a megváltós, az incarnatio s a háromság tana.

Ezek a követelmények képezték az úgynevezett Rileyisták programját, melynek első eredményeként mult év január 25-én a Board-ban többségre jutott rileyisták 28 szóval 17 ellen keresztülvitték az 1871-iki compromissum oly irányú módosítását, hogy az erkölcsi-ég és vallás szavak a keresztény vallás és erkölcs által helyettesíttessenek. Pár hónappal aztán 27 szóval 21 ellen a Board elhatározta egy magyarázó körlevél szétküldését is, mely a törvény rendelkezésének valódi értelmét fejtsse ki.

Ámde a mérsékelték ezen határozott állásfoglalása a positiv hitoktatás mellett, maga ellen találta a progressisták egész táborát. non-conformistákat, anglikánusokat, sőt katolikusokat is, kiknek legnagyobb része egy vagy más okból ellenezte a Board határozatát. Egy részök úgy találta, hogy a biblia szabad értelmezése elegendő a vallásoktatás céljai elérésére; mások abban a nézetben vannak, hogy az összes adózók filléreiből nem tartható fenn oly oktatási rendszer, mely egy meghatározott idegen vallás dogmáit ülteti bele a gyermekek lelkébe; végre egy kis töredék úgy gondolkozik, hogy a vallásoktatást csak papok teljesíthetik, e nélkül jobb, ha semmilyen vallásoktatást sem adnak.

Újult erővel tört ki a harcz a mult év őszén és pedig az izraelita szülőktől származó gyermekek vallásoktatása tárgyában. A londoni East-End negyedben megtelepedett számos Oroszországból emigrált zsidó ugyanis, támaszkodva a London School Code 81. §-ára, melyet fennebb idéztünk, kieszközölte, hogy az izraelita gyermekek által látogatott iskolák valamelyikében külön zsidó hitoktatók alkalmaztassanak, kik a főrabbi által szerkesztett syllabus alapján végezzék az oktatást s azonkívül az iskolákban a zsidó ünnepek is megtartassanak, sőt a rabbinusok föl lettek jogosítva, hogy a rendes leckeórákon kívül bővebb előadásokat is tarthassanak tantárgyukból és pedig a nélkül, hogy fizetniök kelljen az iskola használatáért.

Világos, hogy ez ellenkezésben állt az 1870. és 71-iki egyezményekkel s azért a rileyisták joggal használhatták fel ürügyül ez alkalmat, hogy más felekezetek számára is ugyanazon felekezeti oktatást vindicálják. Ezt ugyan a progressisták megint

ellenezték, de a többséggel szemben hiába volt minden ellenállásuk.

Viharos tanácskozások követték egymást a Board-ban. Insultusok, rágalmak, gyanúsítások voltak napirenden a két tábor közt. Egy tagja az iskolabizottságnak nyíltan kolportálta, hogy collegáinak egyike a Szentháromság tana oktatását kilencz pence-ért volt hajlandó árúba bocsátani. Az anti-rileyista lapokban ismét felhangzott a régi csatakiáltás: „No popery!“ (le a pápasággal!), s magát Riley-t azzal vádolták, hogy Angliát ki akarja szolgáltatni Rómának. Minden nevesebb politikust meginter-
viewoltak a felekezeti oktatás tárgyában. Salisbury lord nyíltan a mérsékelték mellett nyilatkozott, míg Gladstone levelét mindkét párt a maga javára értelmezte.

Ma tehát úgy áll a dolog, hogy a londoniak csaknem egyhangúlag sürgetik iskoláikban a vallásoktatást, egy részök azonban csak a biblia magyarázatára akar szorítkozni, míg a más rész, a kisebbség, tisztán felekezeti hitoktatást óhajt. Vajjon nem ez utóbbiaknak van-e igazuk? Vajjon képzelhető-e egyáltalában nem felekezeti hitoktatás és ha egy hitoktatás nem felekezeti, lehet-e az egyáltalában vallásos is?

Viszonyaink között különös figyelmet érdemel *Auerbach*-nak tanulmánya a beltelepítés egy érdekes kísérletéről. Bismarck hatalmas conceptiójáról, a porosz Lengyelország elnémetesítéséről. (La germanisation de la Pologne prussienne.) Erre az érdekes politikai rendszabályra az első lökést az 1886-ik évi Landtag megnyitásán elmondott trónbeszéd adta meg, mely következő meglepő kijelentéssel végződött: „Az a mód, a melylyel a német elem a lengyel elem által több keleti tartományban elnyomatik, kötelességévé teszi a kormánynak, hogy rendszabályokról gondoskodjék a német lakosság létezése és fejlődése biztosítására“.

Szó sincs róla — jegyzi meg *Auerbach* — hogy Bismarck a lengyel veszélytől komolyan tartott volna. Ez a veszély reá nézve nem a lengyel, hanem a katolikus veszély volt, a mint azt jól jellemezte *Windthorst*: „Nem a polonismus, hanem a katholicismus terjedését akarják feltartóztatni“. De bármint legyen is, az ürügy elég jónak látszott arra, hogy Poroszország integritása védelmére, az államnak az elszakadási törekvések elleni biztonságára kisajátítsák a lengyel földbirtokokat, hogy ezzel gátat emeljenek a növekvő szláv áramlat ellen.

A poseni nagyhercezség 650.000 hektárnyi földjének birtokosai nem is óhajtottak semmit sem jobban, mint hogy őseik birtokát pengő pénzért áruba bocsássák s a vételért Párisban vagy Monacóban elmulassák. Százmillió talléron könnyű volt megszabadulni ezektől a földesuraktól, s ez nem is volt drága. Az elhagyott földön aztán jó németek hízhattak tovább s nem kellett Németországnak rettegnie keleti határaiért.

Az 1886-ik évi április 26-án kihirdetett telepítési törvény 100 millió márkát bocsátott a hatóság rendelkezésére, hogy azon birtokokat vásároljon német parasztok és munkások telepítésére, kiknek első berendezkedését megkönnyítse. A telepítés eszközését egy Posenben székelő állandó bizottságra ruházta a törvény, mely a földvásárlásokat különösen azokon a zónákon kezdte meg, hol a két lakossági elem elvegyül, hogy ezzel is a német lakosságot erősítse. A kockázat elkerülése végett a bizottság csakis kettős fogattal munkálható csekélyebb területeket engedélyezett, s ennél még kisebb parcellákat erdők, kőbányák, gyárak szomszédságában, hol a telepes mellékfoglalkozásra is szert tehetett.

A lengyel aristokratia kapva kapott a kedvező alkalmon, hogy birtokain előnyös áron túladhasson. Így történt, hogy már első évben egy nagy uradalom és 16 nemesi birtok, közel 12.000 hektárnyi területtel jutott telepítés alá. A marienwerderi kormányzóságban vásárolták a legnagyobb két uradalmat, a 860 hektáros dolnik paruschke-it s a 3778 hektáros rynszk-it. De Posenben is 14 lengyel földbirtokos ajánlott fel önként több mint 7000 hektárt. A bizottság nem sokat alkudozott, közepes, sőt még rosszabb minőségű földekért csábító árakat fizetett. Rynszkban 727 frankot, másutt 1056 frankot; a legolcsóbb ár Dolnikban 330 frankot tett ki.

1887-ben a bizottság szerzeménye még 27 uradalommal és 13 parasztgazdasággal növekedett. Összes vásárlásai több mint 15.000 hektárt tettek ki, melyeket mind magasabb árakon váltott magához, sőt a német földbirtokosok sem állottak ellen a csábuk; 1889-ben a bizottságnak felajánlt 50 dominium közt 23 német volt, 1890-ben 52 közül 27, 1891-ben 76 közül 42. De a bizottság csak lengyel birtokosokkal állott szóba.

1891 végén 133 birtokost sajtóított ki, nagyobbreszt lengyeleket, s több mint 58.000 hektár szláv földnek lón gazdjává körülbelől 45 millió frank értékben. A telepesoportokat úgyesen

osztották fel, hogy gazdasági és politikai érdekeknek egyként szolgáljanak.

Nehogy paraszt proletariatust neveljen, a bizottság kizárta az ajánlkozók közül a teljesen vagyontalanokat. Az 5121 jelentkező összesen több mint 29 millió frank vagyont képviselt, fejenkint tehát mintegy 6000 frankot. Továbbá a protestáns felekezethez tartozás is egygyel több jogcímrel szolgált a birtokkedvezményre, mint a germanizálásra alkalmasabb elem.

Két tartományban 1886-tól 1891-ig, öt év alatt, körülbelül 5000 német nyert telepítést, csakhogy ebből nem vehető az egész tényleges szaporodásnak, mert 40⁰/₀-a az újon jötteknek indigena volt, csupán lakóhelyét változtatta.

Daczára ez eredményeknek, mégis csak tartózkodással lehet megítélni a colonisatio sikerét. Először is helyesen mutat rá Auerbach arra a körülményre, hogy a német elem nagyon könnyen denationalizálódik. Községi élet még az új német telepeken nem fejlődhetett ki, a lakhelyek igen el vannak szórva, a népesség sűrűsége igen csekély: Posen és Brombergben négyszögkilométerenkint nem több hűsznál, másutt még kevesebb. Azonfelül a lengyel szaporább is a német fajnál, mert mint Bergmann kiszámította, Posenben száz házasság a katolikusok közt 447, a protestánsoknál ellenben csak 422 gyermeket ad. Végre a lengyel lakosság is kezd a veszélynek tudatára ébredni s ellenállást fejt ki földje mellett. Földhitelbankoktól támogatott parcella-szövetkezetek alakultak, hogy a lengyel colonisatiót szegezzék a német colonisatio ellen.

Lehet különben — fejezi be Auerbach — hogy maga a telepítés energiája is alább fog hagyni mielőbb. A Kulturkampf megszűnt, a katolikusok lelkiismereti szabadsága nagyobb kiméletben részesül, mint azelőtt. Másfelől Bismarck bukása óta az oroszbarátpolitika is, melynek nagy része volt a telepítés megkezdésében, lényegesen változott, sőt utóbbi időkben a lengyelek is nem egy ízben tanúsítottak közeledést a kormány politikájához, elválva a centrum-párttól, melylyel előbb együtt haladtak. Meglehet, Poroszország lemond azon érdekes ethnikai és társadalmi problema végleges megoldásáról, melyet egy időben oly sok hévvel tűzött maga elé.

A „*Revue philosophique*“ 1895. februári 2-ik száma *Dürkheim* cikkével kezdődik a filozófiai szakoktatásról: „L'enseignement philosophique et l'aggrégation de philosophie“ címmel. Eredménye e tanulmány annak a mozgalomnak, mely három évvel ezelőtt indult meg Franciaországban oly czéllal, hogy a filozófiai oktatás a főiskolák programjából végkép törültesse. *Dürkheim* visszatekint a filozófiai oktatás egész múltjára Franciaország főiskoláiban. Alaptalanul tartják *Cousin* a filozófiai oktatás megteremtőjének s atyjának, mert már egy 1808-diki alapdecretum ezt a felsőbb oktatás kötelező tárgyai közé sorozta, habár ekkor még csak a logika szerény neve alatt, de a következő évben már egy szervező szabályrendelet ezt a szót a philosophia szóval helyettesítette (1809. szept. 19.) s az 1816. évi febr. 10-diki határozat ezt a kezdetben csak akadémiai székhelyekre alkalmazott rendelkezést kiterjesztette minden lyceumra.

Még messzebb ment a restauráció, mely először alkotta meg a filozófiai külön képesítést, s egyúttal megszabta azokat a kérdéseket, melyeket a tanítványok előtt tárgyalni kellett, s melyekre kellett, hogy vonatkozzék a baccalaureatusi vizsga. Ez a tanterv már magában foglalja az erkölcsant, metaphysikát, logikát, mely utóbbinak ismét részét alkotta a lélektan. Ezt a korszakot egészen 1848-ig *Cousin* szelleme uralja, de már a második császárság első fele alatt a philosophia csaknem egészen ki lett zárva ismét a francia főiskolákból. Csak 1863-ban vívta vissza újra helyét, de mivel a legkiválóbb philosophusok nagyobb részben szintén *Cousin* tanítványai voltak, ennél fogva most is a *Cousin*-féle formulát kezdték alkalmazni. De az abban tartalmazott ellenmondás nemsokára felőtölővé lett és meghozta természetes gyümölcseit. A kantizmus, melyet maga *Cousin* gyökereztetett meg Franciaországban, kezdte fölszabaddítani magát a mesterséges nyűgök alól és erőteljes szelleme kivetkőztette a bölcselmi szakoktatást kezdetbeli gyámoltalanságából, hogy visszaszerezze jogait s teljes függetlenségét.

De nem huny szemet *Dürkheim* azon teljesen új helyzet előtt sem, melyben a francia bölcselem most látta magát. Mihelyt lehetők ismertettek el, hogy mindenki szabadon oktathassa azt, a mit igaznak hisz, a philosophia többé nem szolgálhatott arra, hogy nemzedékről-nemzedékre átszarmaztassa azt a credot, melynek örül és letéteményesül tekintették addig. Nem látták